

Analysis of the Abbasid Caliphate's Crisis Management on the Eve of Imam Reza's (AS) Succession Based on the Mitrof Model

Ahad Ebadi

Ph.D., Department of Islamic Studies, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran. 1372850643@iau.ir

Abstract

From the beginning, the Abbasid Caliphate had created a centralized method for transferring power with a specific succession mechanism, but in practice, historical developments, intra-family rivalries, and socio-political dichotomies between the Arab-Iranian and Baghdadi-Khorasani currents faced this system with tensions. The peak of these crises occurred in the final decades of the Caliphate of Harun Abbasi; the division of power based on Harun's plan among his three sons, especially Amin and Ma'mun, led to structural inflammation and an escalation of conflict between the forces of power. The fall of the Barmakid dynasty and the weakening of the Khorasani support of the government also complicated these conditions and created opposition within the caliphate structure, and finally, after his death, it intensified to such an extent that it plunged the Abbasid Caliphate into a severe war between two brothers. Thus, the structure of the Abbasid Caliphate was torn apart as a result of the dual Arab-Iranian pressure and the competition between the Baghdadi and Khorasani factions, and this rift weakened the political legitimacy of the caliphate. The present study, understanding the importance of this sensitive period and its role in the formation of an unprecedented policy such as the succession of Imam Reza (A.S), attempts to show, based on the "Mitrof crisis management" model, that Al-Ma'mun's new approach in inviting the Imam (A.S) to the caliphate and offering him the succession, was not a propaganda act, but part of a conscious and structurally disruptive strategy to contain the complex crises of the government. Therefore, the main issue of the research is whether, by adding a new dimension to the power structure, that is, introducing an Alawite element, Al-Ma'mun intended to change the balance of competing forces in his favor and manage the crises of legitimacy, identity, and power cohesion. By placing the issue in the framework of "crisis management", the research allows for a more structural and scientific analysis of Al-Ma'mun's performance and shows that this action was part of the process of reconstructing the identity of power in a critical situation. In the meantime, understanding

---

Cite this article: Ebadi, A. (2025). Analysis of the Abbasid Caliphate's Crisis Management on the Eve of Imam Reza's (AS) Succession Based on the Mitrof Model. *History of Islam*, 26(3), p. 79-100. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.63955.2260>

Received: 2025/05/14

Received in revised form: 2025/07/07

Accepted: 2025/07/24

Available online: 2025/10/02

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

the cause-and-effect relationships between the structural crises before Al-Ma'mun's caliphate, the unstable conditions after the civil war, and the need to redefine the balance of forces becomes doubly important. Thus, the crisis of power identity, with the weakening of the symbolic authority of the caliphate, the distrust of the elites, and the spread of opposition rebellions, made the government's situation even more unstable than before. This instability forced Ma'mun to use an ideological rival, contrary to the common Abbasid tradition, to use him to repair the power structure instead of eliminating him. By proposing the succession of Imam Reza (A.S), Ma'mun not only sought to compensate for the lack of religious and social legitimacy of the caliphate, but also tried to create a kind of "third side of power", reorganize the balance of Arab and Iranian forces and prevent the collapse of his power. Therefore, the succession of Imam Reza (A.S) was a tactical and strategic response to the crises of legitimacy, structure, and identity of the caliphate. An action that, although ultimately not continued for various historical reasons, was able to save Ma'mun's government from collapse and establish a period of relative political stability.

Keywords: Ma'mun, Amin, Abbasid Caliphate, Crisis Management, Alawites, Mitrof Model, Imam Reza (A.S).

تحليل إدارة الأزمة في عهد الدولة العباسية عشية خلافة الإمام الرضا(ع) وفقاً لنموذج ميتروف

أحد عبادي

الدكتوراه، قسم المعارف الإسلامية، فرع تبريز، جامعة آزاد الإسلامية، تبريز، إيران. 1372850643@iau.ir

الملخص

منذ البداية، أنشأت الخلافة العباسية طريقة مركزية لنقل السلطة بآلية خلافة محددة، ولكن في الواقع، واجهت التطورات التاريخية والتنافسات داخل الأسرة والانقسامات الاجتماعية والسياسية بين التيارين العربي-الإيراني والبغدادي-الخراساني هذا النظام بتوترات. بلغت هذه الأزمات ذروتها في العقود الأخيرة من خلافة هارون العباسية؛ حيث أدى تقسيم السلطة بناءً على خطة هارون بين أبنائه الثلاثة، وخاصة أمين ومأمون، إلى توتر هيكلية وتصعيد الصراع بين قوى السلطة. أدى سقوط سلالة البرامكة وضعف الدعم الخراساني للحكومة إلى زيادة تعقيد هذه الظروف وخلق معارضة داخل هيكل الخلافة، والتي اشتدت في نهاية المطاف بعد وفاته إلى درجة أنها أغرقت الخلافة العباسية في حرب شرسة بين الأخوين. وهكذا، تفككت بنية الخلافة العباسية نتيجة للضغط العربي-الإيراني المزيج والتنافس بين الفصائل البغدادية والخراسانية، وأضعف هذا الصدع الشرعية السياسية للخلافة. إدراكاً لأهمية هذه الفترة الحساسة ودورها في تشكيل سياسة غير مسبوقه مثل خلافة الإمام الرضا(ع)، تحاول هذه الدراسة أن تُظهر، استناداً إلى نموذج "إدارة الأزمات ميتروف"، أن نهج المأمون الجديد في دعوة الإمام(ع) إلى الخلافة واقتراح الخلافة عليه لم يكن خطوة دعائية، بل كان ذلك جزءاً من استراتيجية واعية ومزعزعة لاحتواء الأزمات المعقدة التي تواجهها الحكومة. لذلك، فإن السؤال الرئيسي للبحث هو ما إذا كان المأمون، من خلال إضافة بُعد جديد إلى هيكل السلطة، أي إدخال عنصر علوي، يهدف إلى تغيير ميزان القوى المتنافسة لصالحه وإدارة أزمات الشرعية والهوية وتماسك السلطة؟ من خلال وضع القضية في إطار "إدارة الأزمات"، يسمح البحث بتحليل أكثر تنظيماً وعلمية لأداء المأمون ويظهر أن هذا الإجراء كان جزءاً من عملية إعادة بناء هوية السلطة في موقف حرج. في غضون ذلك، يكتسب فهم العلاقات السببية بين الأزمات الهيكلية التي سبقت خلافة المأمون، والظروف غير المستقرة التي أعقبت الحرب الأهلية، والحاجة إلى إعادة تعريف موازين القوى، أهمية مضاعفة. وهكذا، تبرز أزمة هوية السلطة مع ضعف السلطة الرمزية للخلافة، وانعدام الثقة بالنخبة، وانتشار ثورات المعارضة، أصبح الوضع في الحكومة غير مستقر بشكل متزايد، وأجبر هذا عدم الاستقرار المأمون، على عكس التقاليد العباسية الشائعة، على استخدام مناسف أيديولوجي لإصلاح هيكل السلطة بدلاً من القضاء عليه. من خلال اقتراح الإمام الرضا(ع) خليفة، لم يسع المأمون فقط إلى تعويض نقص الشرعية الدينية والاجتماعية للخلافة، بل حاول أيضاً إعادة تنظيم توازن القوى العربية والإيرانية ومنع انهيار سلطته من خلال خلق نوع من "الطرف الثالث للسلطة". لذا، كان تولي

استناداً إلى هذه المقالة: عبادي، أحد (٢٠٢٥). تحليل إدارة الأزمة في عهد الدولة العباسية عشية خلافة الإمام الرضا(ع) وفقاً لنموذج ميتروف. تاريخ الإسلام،

ص ٧٩-١٠٠. 2260.63955.22081/HIQ.2023. doi.org/10.22081

https://pqw.bou.ac.ir/

الناشر: جامعة باقر العلوم(ع)

نوع المقالة: بحثية

الإمام الرضا(ع) الخلافة استجابةً تكتيكية واستراتيجية لأزمات الشرعية والبنية والهوية التي عصفت بالخلافة. ورغم أن هذا الإجراء لم يستمر في نهاية المطاف لأسباب تاريخية متعددة، إلا أنه أتقذ حكومة المأمون من الانهيار وأرست عهداً من الاستقرار السياسي النسبي.

الكلمات المفتاحية: المأمون، الأمين، الخلافة العباسية، إدارة الأزمات، العلويون، نموذج ميتروف، الإمام الرضا(ع).

تحلیل مدیریت بحران حکومت عباسی در آستانه ولایتعهدی امام رضا(ع) براساس الگوی میتروف

احد عبادی

دکتری، گروه معارف اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. 1372850643@iau.ir

چکیده

پس از مرگ هارون، پنجمین خلیفه عباسی، ساختار سنتی قدرت عباسیان با طرح او برای تقسیم قدرت مخالفت و در اجرای آن کارشکنی نمود. این امر به رویارویی دو برادر و قتل امین و خلافت مأمون منجر گردید. حکومت نوپای مأمون تحت تأثیر مشکلات ساختاری و تاریخی نهاد قدرت و معضلات پس از حذف خونین امین، مجبور به ساختار شکنی و تغییر ساختار رایج قدرت بود تا گسست ایجاد شده را ترمیم نماید. پژوهش حاضر با کاربردی مدل «مدیریت بحران میتروف» و به روش توصیفی - تحلیلی تلاش دارد تا به این سوال پاسخ دهد که «آیا مأمون با افزودن ضلع دیگری بر حاکمیت خود، کوشیده است توازن قوای رقبای اصلی را به نفع خود برهم زند تا بر بحران‌های حاکمیتش فایز آید؟». نتایج نشان می‌دهد که تلاش مأمون برای ترسیم ضلع سوم قدرت و وارد کردن امام رضا(ع) به ساختار حاکمیت، تاکتیکی سیاسی برای حل بحران‌ها و چالش‌های مدیریتی حاکمیت بوده است.

کلیدواژه‌ها: مأمون، امین، خلافت عباسی، مدیریت بحران، علویان، الگوی میتروف، امام رضا(ع).

استناد به این مقاله: عبادی، احد (۱۴۰۴). تحلیل مدیریت بحران حکومت عباسی در آستانه ولایتعهدی امام رضا(ع) براساس الگوی میتروف. تاریخ اسلام،

۳(۲)۲۶، ص ۷۹-۱۰۰. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.63955.2260>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۲؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم(ع)

۱. مقدمه

ساختار قدرت در خلافت عباسی، از آغاز دارای سازوکاری با شفافیت نسبی روشن و متمرکز برای انتقال قدرت بود و نظام ولایتعهدی ثبات قابل توجهی ایجاد کرده بود. البته، چالش‌های جانشینی در میان عباسیان در دوره‌های مختلف، بازخورد خاص خود را داشت. التهاب ساختی که در دهه پایانی خلافت هارون و با اسقاط خاندان پرنفوذ برمکیان و قطع حمایت خراسان از حاکمیت ایجاد شده بود، با قدرت‌گیری جریان‌های انحصارطلب درون‌خاندانی شدت یافت و با مرگ هارون، به اوج خود رسید. پس از هارون (ح ۱۷۰-۱۹۳ق) بر سر قبضه کامل قدرت، منازعه‌ای خونین بین امین (ح ۱۹۳-۱۹۸ق) و مأمون (ح ۱۹۸-۲۱۸ق)، میراث‌داران این بحران‌ها درگرفت و امین کشته^۱ و در گرماگرم شورش‌های علویان^۲، مأمون خلیفه شد.^۳ بدیهی است، حاکمیتی که در دل این بحران‌ها تشکیل گردد، با مشکلات فراوانی رو در رو خواهد بود. برای بررسی موضوع، «بحران‌های موجود در ساختار قدرت»، «بحران در هویت قدرت» و «تغییر استراتژی قدرت» در ساختار حاکمیت مأمون عباسی به‌عنوان مؤلفه‌های اصلی، در بستر مدل «مدیریت بحران» میتروف^۴ مورد بررسی قرار گرفته است. برای این منظور، ابتدا با روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و تکیه بر منابع دست اول تاریخی، به بررسی ارتباط پیشینی و پسینی اتفاقات رخ داده در دوره زمانی مورد مطالعه پرداخته شده، سپس با مدل مذکور، نحوه مدیریت بحران توسط حاکمیت، تحلیل می‌شود. محور اصلی پژوهش، شناخت «بحران‌های حاکم بر

۱. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۳، ج ۱۳، ص ۵۵۷۷.

۲. در این دوره، قیام‌هایی از سوی علویان در نواحی مختلف جهان اسلام به وقوع پیوسته است. این قیام‌ها به رهبری «... ابن طباطبا در کوفه ... علی بن محمد بن جعفر(ع) در بصره ... ابن الاقطس در مکه ... محمد بن سلیمان در مدینه ... و ابراهیم بن موسی در یمن قیام [کردند]» (مقدسی، آفرینش و تاریخ، ۱۳۷۴، ص ۹۷۱).

۳. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۳، ج ۱۳، ص ۵۶۵۹.

۴. ایان ایروینگ میتروف (Ian Mitroff)، متولد ۱۹۳۸ آمریکا، نظریه‌پرداز سازمانی، مشاور و استاد برجسته در دانشکده تجارت USC Marshall و مدرسه ارتباطات آنبرگ در دانشگاه کالیفرنیا جنوبی است. به‌دلیل دامنه وسیع مطالعات در زمینه نظریه سازمانی در مشارکت‌ها، به بُعد برنامه‌ریزی استراتژیک فرضیات و سیستم‌های مدیریت اطلاعات مشهور است. میتروف بیش از ۳۰۰ مقاله و بیش از ۳۰ کتاب منتشر کرده است. «مدیریت بحران»، «فرهنگ سازمانی»، «رسانه‌های معاصر»، «رویدادهای جاری»، «سیاست خارجی»، «بازدارندگی هسته‌ای»، «تغییر سازمانی»، «روانشناسی سازمانی و روانپزشکی»، «فلسفه علم»، «سیاست عمومی»، «جامعه‌شناسی علم»، «روش علمی»، «معنویت در محل کار» و «برنامه‌ریزی استراتژیک» از جمله آثار وی است. او در زمینه‌های سیاست تجاری نیز آثاری منتشر کرده است. از جمله مشهورترین تألیفات وی: خلق پنج مرحله «مدیریت بحران» است، که با نام «مدل مدیریت بحران میتروف» شناخته می‌شود. این مدل، یک راهنمای جامع برای مدیریت بحران بوده و از پنج سازوکار یا مرحله تشکیل شده است. از مشهورترین آثار ترجمه شده وی به فارسی، کتاب «رهبری بحران؛ برنامه‌ریزی برای غیرقابل پیش‌بینی‌ها» است.

ساختار سیاسی حکومت عباسی» در دورانی است که از دل آن، ولایتعهدی امام رضا (ع) بیرون آمده است. یعنی، بررسی عوامل و الزامات و مقدمات آن، که حاکمیت وقت را با چالش‌های متعددی روبه‌رو کرده که آن چالش‌ها، باعث ایجاد تغییرات اساسی در نگرش حاکمیت به مؤلفه‌های تأثیرگذار بر روابط علی و معلولی ساختار قدرت شده و هسته مرکزی حکومت را مجبور به برهم زدن توازن نیروها، تغییرات بنیادین و تعریف ضلع جدیدی در روابط حاکم نموده است. فرضیه اصلی پژوهش بر این مبنا است که دعوت امام رضا (ع) به مرو و پیشنهاد ولایتعهدی به آن حضرت، روشی نوین از سوی دستگاه حاکم در فرآیند مدیریت بحران بوده و برخلاف سایر خلفا که عمدتاً در پی مبارزه و حذف امامان شیعه بودند، مأمون با تاکتیک اضافه کردن امام رضا (ع) به مجموعه حکومتی، بنا به دلایلی که خواهد آمد، روش جدیدی لحاظ کرده است.

۲. مفاهیم نظری

۲-۱. تعریف بحران

بحران^۱ در لغت به آشوب، تشنج، تلاطم، تنش، ناآرامی، خطر، مخاطره، چالش، سراسیمگی، آشفتگی^۲ و ... و از نظر علوم اجتماعی به پیشامدی گفته می‌شود که به صورت ناگهانی و گاهی فزاینده رخ می‌دهد و به وضعیتی خطرناک و ناپایدار برای فرد، گروه یا جامعه می‌انجامد. «بحران، باعث به وجود آمدن شرایطی می‌شود که برای برطرف کردن آن نیاز به اقدامات اساسی و فوق‌العاده است».^۳ به عبارت دیگر، «بحران، یک فشارزایی بزرگ و ویژه است که باعث درهم شکسته شدن انگاره‌های متعارف و واکنش‌های گسترده می‌شود و آسیب‌ها، تهدیدها، خطرها و نیازهای تازه‌ای به وجود می‌آورد».^۴

۲-۲. انواع بحران

بحران‌ها برحسب نوع و شدت، متفاوت بوده و متخصصان شاخه‌های علوم اجتماعی و مدیریت، بحران‌ها را براساس ویژگی‌ها، زمان حدوث، ماهیت و نحوه وقوع، در انواع و سطوح مختلف طبقه‌بندی کرده‌اند؛ از جمله:

۱. طبقه‌بندی زمانی: فوری، تدریجی، ادامه‌دار.^۵

۲. طبقه‌بندی گستره‌ای: سازمانی، فراسازمانی.^۶

1. Crisis

۲. عمید، فرهنگ فارسی، ۱۳۸۹، ص ۲۱۲.

۳. نصرالهی، مدیریت پوشش خبری بحران در رسانه‌های حرفه‌ای، ۱۳۸۹، ص ۳۱.

۴. حتی، مبانی روانشناسی در مهندسی فرهنگی، ۱۳۸۵، ص ۴۱.

۵. تابلی و همکاران، بررسی مدل‌های مدیریت بحران در زمان دا، ۱۳۹۱، ص ۷۹.

۶. رضائیان، مبانی سازمان و مدیریت، ۱۴۰۰، ص ۵۱۷-۵۱۸.

۳. طبقه‌بندی ماهوی: فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی.^۲

۳-۲. مدیریت بحران^۳

مطالعات حوزه مدیریت بحران نشان می‌دهد که فهم عمیق بحران نقش چشمگیری در بهبود کنترل و هدایت آن دارد؛ چنین رویکردی به مدیران امکان می‌دهد با بخش‌بندی و تحلیل دقیق ابعاد بحران، آن را مهار و «مسئله پیش‌رو، را مدیریت‌پذیر کنند».^۴ در مدیریت بحران بر این نکته تأکید می‌شود که مدیران باید با تدوین راهکارها و اقدامات هدفمند، جریان بحران را مهار کرده و شرایط را به سوی حالت عادی پیش ببرند، به نحوی که فعالیت‌ها هرچه زودتر ثبات اولیه خود را بازیابند.

۴-۲. الگوهای مدیریت بحران

فرایند مدیریت بحران به سبب تنوع و درهم پیچیدگی و تعدد ابعاد بحران‌ها، امری دشوار و پیچیده است؛ به همین دلیل نظریه‌پردازان علم مدیریت به توسعه الگوهای متعددی پرداخته‌اند که با بررسی منابع، ۱۷ الگو یا مدل مدیریت بحران شاخص‌تر از بقیه‌اند. از مهم‌ترین الگوها می‌توان به الگوی سلسله‌مراتبی یا هرمی، الگوی تشدید بحران، الگوی اریکسون، الگوی لچات، الگوی مک کانکی، الگوی جامع مدیریت بحران و الگوی تیری-میتروف اشاره کرد که با توجه به سیر حوادث و مراحل مختلف وقایع مورد بحث، برای بررسی و تحلیل در این پژوهش، الگوی مدیریت بحران میتروف انتخاب شده است. در مدل میتروف، مدیریت اثربخش برای هر بحران، فارغ از نوع آن، شامل اداره کردن پنج مرحله مشخص است که بحران‌ها طی می‌کنند: شناسایی یا ردگیری علائم؛ آمادگی و پیشگیری؛ مهار ویرانی؛ بهبود؛ ارزیابی.^۵ میتروف معتقد است خیلی پیش از اینکه بحران واقعاً اتفاق افتد، نشانه‌های هشدار اولیه، مکرر و مداوم منتشر می‌کند که مدیر باید نسبت به بحران حادث شده، واکنش مناسب نشان دهد. به اعتقاد میتروف، پرهیز از همه بحران‌ها امکان‌پذیر نیست، ولی سازوکارهای محدودسازی خسارت، مانع می‌شود که

1. Lerbinger, O. *The crisis manager: Facing risk and responsibility*, 1997.

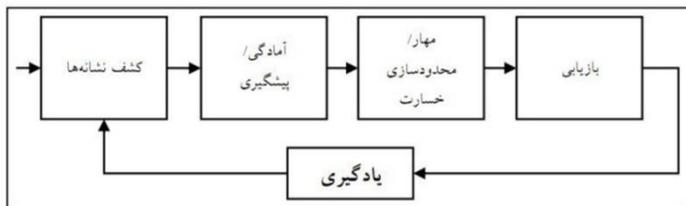
۲. بحران‌های سیاسی از شش بحران تشکیل می‌شوند: بحران نخبگان، کارآمدی، اعتماد، اعتبار، اکتون‌زدگی، دگرگونی (مطهرنیا، چگونگی و انواع بحران‌ها، ۱۴۰۲).

3. Crisis managemet

۴. قائمی، کنترل منابع انسانی در بحران کووید ۱۹ در سازمان‌های دولتی، ۱۳۹۹، ص ۱۵۳.

۵. واضح است که در مرحله اول، جزء مراحل قبل از بحران است و مدیریت پیش‌فعال بحران را شامل می‌شود. هر فعالیتی در طول این مراحل کمک زیادی به شناسایی، پیشگیری و یا جلوگیری از بحران‌های بالقوه در مراحل اولیه می‌کند. در مقابل، مراحل سوم و چهارم به عنوان مراحل بعد از بحران هستند که هر فعالیتی در طی آن به عنوان فعالیتی واکنشی یا منفعل است که تلاشی در جهت مقاومت و یا کنترل شدید بر یک بحران و یا حداقل کردن ویرانی‌های احتمالی آن بحران است (میتروف، مدیریت بحران؛ غلبه بر سردرگمی، ۱۳۹۶، ص ۱۶۵).

خسارت‌های وارد شده، دیگر بخش‌ها را هم فراگیرد. این مدل با شناسایی یا ردگیری علانم بحران شروع می‌شود، سپس با فرایند یادگیری (= ارزیابی) از مرحله بهبود، پایان می‌پذیرد.^۱

پنج مرحله مدیریت بحران

در تطبیق انطباقی بحران‌های به‌وجود آمده در حکومت مأمون با مدل مدیریت بحران میترف، وقایع، مراحل چالش‌ها و بحران‌های سیاسی، براساس قدم‌ها و مراحل این مدل، باز- ارزیابی و تحلیل و نشانه‌های بروز بحران‌های متعدد و پیچیده حاکمیت وی، براساس این مدل بررسی گردیده است.

۳. بیان مسأله

تأثیرگذارترین شاخص در روابط درون خاندانی نهاد قدرت عباسیان در دوره منتهی به وقایع سال‌های آغازین حکومت مأمون، دوگانه «عربی - ایرانی» یا «بغدادی - خراسانی» بود که امین و مأمون، هر کدام بخشی از جریان قدرت را نمایندگی می‌کردند. فشارها، کارشکنی‌ها و تلاش‌های جریان سیاسی حاکم در بغداد برای قبضه کامل قدرت، به نبرد بین دو برادر و کشته شدن امین (خلیفه مشروع) منجر و سبب عمیق‌تر شدن اختلافات شد و بعد از این منازعه بود که نهاد قدرت (که به واسطه بحران‌های ساختاری قبلی، دچار تنش شده بود) با چالش‌های جدی‌تری مواجه گردید و بحران‌های متعدد، موجودیت حکومت را دچار «التهاب ساختی» نمود. «در چنین اوضاعی، وجود یک ایدئولوژی رقیب پرتوان، می‌تواند کنش جمعی را برای تغییر نظم، هنجارها و ارزش‌های موجود پدید آورد».^۲ بنابراین، مأمون برای مقابله با این چالش‌ها تلاش کرد از درون دوگانه قدرت، نیروی جدیدی با محوریت عناصر خاندان‌های مؤثری چون علویان و عباسیان به وجود آورد.^۳ در حقیقت عمده تلاش‌های حاکمیت در سال‌های بعد،

۱. میترف، رهبری بحران، ۱۳۹۳، ص ۲۴.

۲. در این میان، نخبگان ایدئولوژیک نیز با جهت‌دهی به کنش‌ها، زمینه را برای دگرگون ساختن هموار خواهند کرد (ناظمیان فرد، واکاوی کاربرد رنگ سیاه در میان عباسیان، ۱۳۹۰، ص ۱۳۸).

۳. از این‌رو در دوران مأمون، ظهور و بروز جریان‌های فکری - سیاسی متعددی را (هم در درون نهاد قدرت و هم در بین مراکز و شخصیت‌های علمی و مذهبی) شاهدیم. این تراکم فکری و جنبش‌های سیاسی (از جمله بیت‌الحکمه، مناظرات علمی فراوان، عصر محنه و...) از آن جهت لازم می‌نمود که انرژی لازم را برای ظهور یک گفتمان جدید به وجود آورد.

تلاش برای رفع این چالش‌ها و مدیریت و سیاست‌گذاری آن بود. در این راستا، ابتدا مشکلات و بحران‌های موجود شناسایی و تحلیل شده و ضمن آن، به بررسی و تطبیق انطباقی آن با مراحل مدیریت بحران می‌تروف پرداخته خواهد شد.

۴. مرحله اول: شناسایی و ردگیری علائم

۴-۱. بحران‌های موجود در ساختار قدرت عباسی

علل اصلی بحران‌های حکومت مأمون، به سال‌های انتهایی حکومت پدرش هارون برمی‌گردد؛ دورانی حساس که مملو از اتفاقات تاریخی است و در نهایت، به بروز حرکتی جدید در درون هسته مرکزی قدرت می‌انجامد. اهم این اتفاقات عبارتند از:

۴-۱-۱. سقوط برمکیان

حذف برمکیان^۱ (خاندان بزرگ و پرنفوذ و خوش‌نام دربار عباسی) از ساختار حکومت در دوران هارون و به دنبال آن شکست پروژه تقسیم قدرت بین ولایتعهدان^۲ در بعد از فوت هارون، باعث شعله‌ور شدن دوباره آتش زیر خاکستر جنگ قدرت در هسته مرکزی حکومت شد. تلاش «جریان بغدادی»^۳ برای نابودی میراث هارون و یک‌دست کردن حاکمیت به نفع امین، از عواملی بود که جنگ عناصر قدرت را عریان‌تر کرد و منجر به رویارویی دو برادر و حذف فیزیکی امین و تضعیف شدید بغدادیان گردید. این چنین بحران‌های بعدی برای مأمون و حکومت نوپای او آغاز شد. جنگ داخلی امین و مأمون سبب تجزیه قدرت مؤثر عباسیان، خلیفه‌کشی و صد البته تقدس‌زدائی از امر خلافت گردید.^۴ مجموعه این وقایع، فرصت مناسبی برای جریان بغدادی، به رهبری فضل بن ربیع و دیگر مخالفان برآمکه بود^۵ و به تبع آن، ضعف و فساد دولتی که تا آن زمان با قدرت تدبیر برآمکه نمودی نداشت، رفته‌رفته آشکار شد.^۶

۱. مقدسی، *آفرینش و تاریخ*، ۱۳۷۴، ص ۹۶۸.

۲. ... رشید به همراه فرزندان و فقیهان و قاضیان ... به مکه رسیدند و منشور جانشینی بنگاشت (ابن اثیر، *تاریخ کامل*، ۱۳۸۳، ج ۸، ص ۳۶۹۸).

۳. بخشی از خاندان هاشمی - عباسی که به برتری نژاد عرب بر سایرین اعتقاد داشت، از این‌رو طرفدار به قدرت رسیدن آن بخش از خاندان عباسی بودند که اصالت کامل عربی داشتند. اینان در ساخت قدرت عباسیان نقش و تاثیر مهمی داشتند.

۴. بعدها حضور و توسعه قدرت ترکان و ظهور آل بویه (۳۳۳-۳۳۴ هجری) در بدنه حکومت و تضعیف قدرت عباسیان را می‌توان به نوعی ناشی از این وقایع دانست (گوتاس، *تفکر یونانی - فرهنگ عربی*، ۱۳۸۱، ص ۱۰۷).

۵. ابن خلدون، *مقدمه ابن خلدون*، ۱۳۷۵، ص ۹۳.

۶. چنانکه «بعدها هارون خود، بر زوال آن خاندان اظهار تأسف کرد» (جهشیاری، *کتاب الوزراء و الکتاب*، ۱۳۸۴، ص ۳۲۸). خراسان دچار آشوب‌هایی شد؛ به‌طور نمونه شورش خراسانیان در سال ۱۹۰ق، از سوی عامه مردم ماورالنهر پشتیبانی می‌شد، که بر علیه هارون و نحوه چینش عناصر قدرت، توسط او بود (طبری، *تاریخ طبری*، ۱۳۸۳، ج ۱۲،

بنابراین، بی‌راه نیست اگر یکی از مهم‌ترین دلایل حمایت خراسان از مأمون، ریشه در سقوط برمکیان دانسته شود.

۴-۱-۲. شورش‌های عمومی

از دیگر سو، حکومت عباسی از غرب تا شرق پهنه قلمرو خود، دچار مشکلات عدیده داخلی و خارجی شده بود. «هارون در واپسین روزهای عمر [سال ۱۹۲ هجری] با بحران‌ها و شورش‌های بسیاری در شرق ایران چون شورش رافع بن لیث در ماوراءالنهر، شورش حمزه خارجی در سیستان و بی‌کفایتی علی بن عیسی در حکومت خراسان رو در رو بود. این امر به همراه تلاش مستمر او برای برقراری امنیت در امپراتوری فرزندان او و نیز بذل توجه او به مأمون و اصرار او در ایجاد آرامش و حفظ حریم قدرت وی در خراسان برای سال‌های آتی، باعث شد تا در واپسین روزهای زندگانی برای بازگرداندن امنیت در شرق، به همراه مأمون عازم خراسان شود.^۱ ناکامی علی بن عیسی بن ماهان در حل بحران شورش‌های خراسان،^۲ هارون را متوجه کرد که سقوط برمکیان و به دنبال آن ستم عیسی بن ماهان بر اهالی خراسان، تا چه حد موجب تنفر آنها از عباسیان شده است.^۳ هارون در این موضع متوجه شد که با گسترش بیش از حد امپراتوری و مشکلات ویژه هر منطقه، سیاست‌های قبلی نظیر اعزام نیرو و از بغداد برای سرکوب شورش‌ها و... دیگر مؤثر نیست؛ بنابراین، در حالی که به شدت بیمار بود، برای تثبیت اوضاع نابسامان خراسان، به اجبار راهی آن دیار شد و در سخنرانی خود در جمع مردم کرمانشاه گفت: «مغرب و مشرق اغتشاش‌هایی رخ داده است... چون یحیی بن خالد و خاندان او دیگر نیستند و شخص مورد وثوقی را برای این مأموریت نداشتیم، شخصاً انجام امور را به عهده گرفتیم».^۴ چنانکه پیش‌تر از آن نیز ضمن یادآوری پیش‌بینی یحیی برمکی از سرانجام کار عیسی بن ماهان، گفته بود: «به خدا یک‌صد هزار هزار به مصرف

-
- ص ۵۳۳۹). این شورش در حقیقت خروج بر اعراب یا علیه سلطه آنها نبود، بلکه تلاش خراسانیان علیه سلطه بغدادیان بود، چراکه رهبر شورش، رافع بن لیث، نواده نصر بن سیار، آخرین والی اموی خراسان، خود یک عرب بود. به دنبال بروز درگیری‌های متعدد، «هارون برای خاموشی آتش فتنه خراسان، ماوراءالنهر و سیستان عازم این دیار شد» (ابن کثیر، *البدایه و النهایه*، ۱۹۹۰م، ج ۱۰، ص ۲۰۲). عدم موفقیت عیسی بن ماهان در پایان دادن به ناآرامی‌های خراسان، هارون را متوجه اشتباه خود در براندازی برمکیان ساخت و او را مجبور کرد تا سرزمین اسلامی را دوباره کند و خراسان را با شرایط خاصی که داشت، به مأمون که ریشه خراسانی داشت، بسپارد (طبری، *تاریخ طبری*، ۱۳۸۳، ج ۱۲، ص ۵۳۳۹).
 ۱. بررسی و مطالعه نامنی و بحران در شرق ایران و عوامل آن، دلایل حرکت هارون به خراسان را بیشتر روشن خواهد ساخت (نرشخی، *تاریخ بخارا*، ۱۳۶۳، ص ۶۸-۶۹).
 ۲. «علت تقریبی برکناری او بیدادگری‌اش در حکومت خراسان نبود، بلکه ناتوانی او در فرونشاندن شورش خطرناک رافع بن لیث، نواده ولایت‌دار اموی خراسان، نصر بن سیار بوده است» (باسورث، *تاریخ سیستان*، ۱۳۷۷، ص ۲۰۴).
 ۳. فرای، *تاریخ ایران «کمبریج»*، ۱۳۶۳، ص ۶۵.
 ۴. بلعمی، *تاریخنامه طبری*، ۱۳۷۳، ص ۱۲۰۰.

رساندم و به هیچ چیز دست نیافتم»^۱. با همه این اوصاف و حتی با صرف نظر از علل شخصی و احساسات فردی پدر نسبت به مأمون، «تصمیم هارون برای تقسیم امپراتوری به سه ناحیه و فرمانروایی مأمون بر ممالک شرقی، می توانست سبب فرونشاندن آتش احساسات مردمی شود که در این شورش ها حضور فعالی داشتند»^۲. به عبارت بهتر، هارون با واگذاری حکومت خراسان و ماوراءالنهر به مأمون (که ریشه ای ایرانی داشت و بیشتر مورد وثوق خراسانیان بود)، می خواست خشم خراسانیان و دیگر مردمان منطقه را خنثی و از بروز تنش بیشتر، جلوگیری کند.

۴-۱-۳. بحران جانشینی

خلفای عباسی برای کنترل مدعیان جانشینی، از «تعیین ولیعهدهای متعدد» استفاده می کردند؛ همچنان که طرح شعار «الرضا من آل محمد (ص)» بازتابی از ابهام و عدم شفافیت سیاست عباسیان اولیه در موضوع جانشینی بود.^۳ این روش به افزایش مدعیان و پیچیده تر شدن مسئله جانشینی انجامید^۴ و مسأله را پیچیده تر کرد. مهدی عباسی نخستین خلیفه ای بود که بیش از یک فرزندش را به ولایتعهدی گماشت. از دیگر سو، تعدد مراکز قدرت در خاندان عباسی، تنش های جانشینی را تشدید کرد؛ به گونه ای که مسئله جانشینی همواره با رابطه خراسان با حکومت مرکزی و میزان اقتدار خلیفه پیوند داشت.^۵ در دوران هارون، بحران جانشینی شدت بیشتری یافت؛ او با هدایت برمکیان، سیاست پیشینیان را ادامه داد و ولیعهدهای متعدد تعیین کرد؛ که این البته «آغاز تجزیه حکومت عباسی در میان مدعیانی بود که در نهایت به رقابت میان برادران، به ویژه امین و مأمون منجر شد»^۶. با این حال، باید توجه داشت که هارون تا سال ۱۸۳

۱. جهشیاری، کتاب الوزراء والکتاب، ۱۳۸۴، ص ۲۹۰-۲۹۱.

۲. مفتخری و زمانی، تاریخ ایران از ورود مسلمانان تا پایان طاهریان، ۱۳۸۴، ص ۱۲۱.

۳. به طوری که بعد از وفات سفاح، تقریباً چیزی از قبل قطعی و مشخص نبود، ولیعهدی تعیین نشده بود و از همان روش کلی گویی استفاده کرده بودند. بعضی از مخالف ها یا عدم همراهی های رخ داده با جانشینی منصور (مانند مخالفت ابومسلم) را نیز می توان از همین زاویه تحلیل کرد (عبادی، آسیب شناسی حیات سیاسی و اجتماعی اهل بیت (ع) در تاریخ نگاری طبری، ۱۴۰۰، ص ۵۵-۵۶). جانشینی عیسی بن موسی در دوره منصور، نمایان گر اولین نشانه های مشکلات درون خانوادگی عباسیان در بحث جانشینی بود. منصور که توان رویارویی با تشکیلات قدرتمند درون خانوادگی عباسیان را بعد از ماجرای تسویه ابومسلم به دلیل از دست دادن حمایت جریان «خراسانی - عباسی» نداشت، با تاکتیک ولیعهدی عیسی که در اصل نامزد درون خانوادگی خلافت بود، توانست خاندان عباسی را از موضع رقابت و کشاکش، به اقتناع و رضایت سوق دهد تا سر فرصت مقتضی، اراده خود را بر تغییر ولیعهدی و به قدرت رساندن فرزندش مهدی به انجام رساند.

۴. همان، ص ۶۲.

۵. دانیل، تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در آغاز حکومت عباسیان، ۱۳۸۹، ص ۱۹۱.

۶. طقوش، دولت عباسیان، ۱۳۸۵، ص ۱۰۷.

هجری مأمون را وارد بحث جانشینی نکرد و این امر به طور قطع از بی میلی بنی هاشم نسبت به مأمون تأثیر می پذیرفت.^۱ هارون می کوشید با پیوند زدن تدریجی جانشینی فرزندان، نوعی تعادل نسبی در ساختار قدرت ایجاد کند، تا مجموع نیروها در جهت حفظ اقتدار خاندان عباسی هم سو باقی بمانند، تا برآیند نیروهای آن در راستای تداوم حفظ قدرت در خاندان عباسیان قرار گیرد.^۲ به این ترتیب، بخش مهمی از زمینه های شکل گیری کشمکش میان امین و مأمون به دوره هارون بازمی گردد و رویارویی آنان در امتداد همان آرایش قدرتی بود که او بنا نهاده بود.^۳ هر چند طرح تقسیم قدرت با محوریت سهم بیشتر برای امین، در نگاه نخست با منطق حکومت داری خلیفه ای نیرومند و کارآزموده چون هارون سازگار نمی نماید، اما باید رفتار او را از این منظر تحلیل کرد که وی می کوشید با افزایش شمار ولیعهدان، جناح های مختلف خاندان عباسی را در سهام قدرت شریک نگه دارد و از این راه، تداوم حکومت عباسی را تضمین کند.

تفسیر و انطباق: مأمون، به واسطه سال ها حضور پر رنگ در بدنه قدرت و شناخت دقیق این عوامل و پیش زمینه ها، از خطراتی که حکومت عباسی را تهدید می کرد، اطلاع داشت و علایم و نشانه های گسست در قدرت را به خوبی می شناخت و از این رو با آگاهی کامل، جهت تغییر ساختار قدرت اقدام کرد.

۴-۲. مرحله دوم: آمادگی و پیشگیری

پس از مرگ هارون، در حاشیه حوزه اقتدار هسته مرکزی حکومت، موقعیت مناسبی برای احیای دوباره جریان های بدنه قدرت به وجود آمد و مهم ترین آنها -جریان بغدادی- که در اواخر حکومت هارون، قدرتی دوباره گرفته، موجبات حذف برمکیان را فراهم آورده بود، ضمن قطع کامل ارتباط «جریان خراسانی»^۴ با هسته مرکزی حاکمیت، با سرپیچی از میراث هارون و جمع کردن نیروها در بغداد، تلاش کرد امین را با خود همراه و به سرپیچی از وصیت هارون ترغیب کند. فضل بن ربیع پیشنهاد کرد که مأمون به بهانه یاری در اداره امور حکومت و در اصل برای دوری از خاستگاه قدرتش در خراسان، به بغداد فراخوانده شود^۵ و ناگفته پیداست که عدم پذیرش آن از جانب مأمون، موجب تندتر شدن رفتارهای

۱. مسعودی، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۳۵۶.

۲. فیرحی، *تاریخ تحول دولت در اسلام*، ۱۳۸۵، ص ۲۵۹.

۳. هر چند در فرآیند تکوین خود رویدادها، کنش ها و ارزش های جدیدی در گسست با این میراث ظهور کرد (ظریفیان شفیعی و صیامیان گرجی، *تحلیلی بر الگوی عمل نخبگان در ماجرای امین و مأمون*، ۱۳۸۸، ص ۱۵۱).

۴. خراسانیان طرفدار عباسیان؛ در به قدرت رساندن عباسیان نقش عمده ای داشتند. اینان خاندان های ایرانی درون نهاد قدرت عباسیان مانند آل نوبخت، آل برمک و آل سهل را نمایندگان خود می دانستند. در سال های پایانی خلافت هارون و بعد از حذف برمکیان، اینان که خود را در خطر از دست دادن موقعیت سیاسی - اجتماعی در بدنه قدرت عباسیان می دیدند، در به قدرت رساندن مأمون و حمایت از وی تلاش وافر داشتند.

۵. ابن اثیر، *تاریخ کاملی*، ۱۳۸۳، ج ۸، ص ۳۷۵۷.

سیاسی از سوی طرفین، افزایش فشارها و قطع ارتباط دو برادر شد.^۱ به دنبال ملتهب شدن فضا، بغدادیان تلاش کردند که امین را به الغای عهدنامه هارون^۲ و شکستن پیمان ولایتعهدی مشترک ترغیب کنند.^۳ مأمون و وزیرش فضل بن سهل نیز با نهایت استفاده از بحران پیش آمده، اختلافات «بغدادی-خراسانی» و «عربی-ایرانی» را تشدید کرده، به فضای دوقطبی دامن زدند.^۴ خراسانیان نیز که در حال دگرگونی بوده و به تدریج ترکیب سیاسی خاص و مستقلی به خود می‌گرفتند، «در جریان درگیری‌ها، رویای خودمختاری را چنان نزدیک می‌دیدند که به هیچ وجه تمایل نداشتند این فرصت را از دست بدهند»؛^۵ به همین خاطر در حمایت از مأمون مصمم بودند؛ حتی علی‌رغم اینکه مشروعیت عباسیان در نزد خراسانیان به دلایلی چون قتل ابومسلم توسط منصور (۱۳۷ق) و سرکوب و کشتار برمکیان (۱۸۷ق) و... کاهش یافته بود، پس از آغاز درگیری بین دو برادر، مأمون توسط امین از ولایتعهدی خلع شد و عباسیان بغدادی یک‌زبان، اقدام او را تأیید و پشتیبانی کردند که این اقدام نزدیک بود به حیات سیاسی مأمون پایان دهد؛ اما مأمون پاپس نکشید و با افزایش تنش‌ها و دوقطبی شدن حداکثری جدال امین و مأمون و با تحقق عهدنامه هارون، منحنی عصبیت‌های قومی، روندی تصاعدی یافت و این برجستگی فرهنگی در کنار دیگر آرمان‌های برآورده نشده خراسان توسط فضل بن سهل، میزان همبستگی نیروهای سیاسی در جبهه مأمون برای رساندن وی به تخت خلافت، افزایش یافت.^۶ با ادامه درگیری‌ها و پس از فرازوفرودهای فراوان در حین نبردهای شهری، در حالی که سپاه بغداد در محرم ۱۹۸ هجری از لشکر مأمون شکسته خورده بود و عده‌ای از عباسیان خراسانی نیز می‌کوشیدند جان امین حفظ شود، وی به دستور طاهر بن حسین، فرمانده

۱. «محمد (امین) [فردی را] نزد ام‌عیسی دختر موسی هادی، همسر مأمون (در بغداد) فرستاد و گوهری را که از مأمون نزد او بود مطالبه کرد... [چون وی از این امر استکفاف کرد] پس محمد امین کسی را فرستاد که به خانه‌ی ام‌عیسی هجوم برد و هر آنچه در آن بود غارت کرد و آن گوهر را هم گرفت» (یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۴۵۱).
۲. هارون بر آن بود تا با تنظیم عهدنامه‌های میان امین و مأمون، جانشینی بعد از خود را حل کند. او تلاش کرد، با انعقاد عهدنامه‌ای در مکه، آنان را به پذیرش و رعایت حقوق یکدیگر متعهد سازد. بنابراین پسرانش را به درون کعبه برد و مذاکره‌ی خصوصی کرد. عهدنامه در دو سند جداگانه به نام امین و مأمون تنظیم گردید و مشتمل بر نکاتی بود که هر یک از طرفین به دیگری متعهد شده بود (طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۳، ج ۱۲، ص ۵۲۸۶-۵۲۹۵).
۳. امین در آغاز تصمیم داشت به پیمانی که با برادرانش داشت وفا کند، اما فضل بن ربیع پیوسته او را وسوسه می‌کرد تا نیت خود را نسبت به ایشان تغییر دهد (ابن کثیر، البدایه و النهایه، ۱۹۹۰م، ج ۱۰، ص ۲۲۴).
۴. ریشه‌های اختلاف امین و مأمون دلایلی اعم از: مشکل ولایت‌عهدی (ابن کثیر، البدایه و النهایه، ۱۹۹۰م، ج ۱۰، ص ۲۰۶)، پشتیبانی خراسانیان از مأمون (مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۳۹۹)، برخورداری فرهنگی و انتظارات اطرافیان هر دو طرف و... داشت، که سبب شده بود اوضاع هر روز تندتر از قبل بشود.
۵. دانیل، تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در آغاز حکومت عباسیان، ۱۳۸۹، ص ۱۹۳.
۶. ظریفیان شفیع و صیامیان گرجی، تحلیلی بر الگوی عمل نخبگان در ماجرای امین و مأمون، ۱۳۸۸، ص ۱۵۲.

سپاهیان مأمون کشته شد.^۱ با این وصف، مأمون اولین خلیفه‌ای است که علیه خلیفه مشروع که طبق وصیت خلیفه قبلی به خلافت رسیده بود، قیام کرد و با قتل وی، آغازی خونین بر خلافت خود رقم زد.

تفسیر و انطباق: مأمون که رویارویی با بغداد را محتمل می‌دید، سعی کرد با رفع دل‌آزردگی‌های قبلی از نیروهای خراسانی و ایجاد هیجان، آنان را در مسیری قرار دهد که با سیاست‌های حکومتش، هماهنگ‌تر باشد. او با ساماندهی توان جاه‌طلبی استقلال‌گرایی خراسانیان به نفع خود، نیرو و انگیزه سیاسی و نظامی آنان را به خدمت گرفت و با مدد ایشان، طومار حکومت بغداد را درهم پیچید.

۴-۳. مرحله سوم: مهار ویرانی

۴-۳-۱. بحران در هویت قدرت عباسی

پس از این وقایع، مأمون به خلافت رسید و مرو را تخت‌گاه خویش قرار داد؛ چراکه «او بیشتر از آنکه برای مردم عراق و اعراب حجاز و شام شناخته شده باشد، در بین مردم مرو و خراسان محبوبیت داشت».^۲ دوری مأمون از مرکز سنتی خلافت و مهم‌تر از آن، نبود چهره برجسته‌ای که مورد وثوق همه جریان‌های خاندان عباسی باشد، وضعیت سیاسی حاکم را بغرنج‌تر کرده بود. اوضاع شام و عراق به شدت آشفتنه بود و قیام‌های متعدد گروه‌های مختلف، حاکی از واکنش اعراب متعصب در مقابل مأمون و سیاست‌های او بود.^۳ از سوی دیگر، بعد از کشته شدن امین و آغاز خلافت مأمون، جریان بغدادی که از پشتوانه حمایت همه‌جانبه خاندان عباسی برخوردار بود، تلاش داشت از حکومت مأمون مشروعیت‌زدایی کند که نتیجه این تلاش‌ها، عمومیت یافتن تفکر خلع مأمون از خلافت^۴ و ایجاد بحران مشروعیت شده بود؛ به همین دلیل جریان حاکم در خراسان و اطرافیان مأمون برای ممانعت از تسلط مجدد جریان بغدادی بر اداره امور حاکمیت، حرکت‌هایی جدی آغاز کردند تا از شکاف و گسست بیشتر ساختار قدرت و ایجاد بحران‌های

---

۱. احمدی‌منش، *فراز و فرود عباسیان*، ۱۳۹۷، ص ۱۲۸. این نخستین خلیفه‌کشی در تاریخ عباسی، هاله مقدسی را که پیرامون خلیفه عباسی ترسیم شده بود، زدود (دانیل، *تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در آغاز حکومت عباسیان*، ۱۳۸۹، ص ۱۹۵) و البته ظاهر ناموجهی نیز داشت؛ میزان تأثیرات مخرب حیثیتی این اقدام را می‌توان از کوشش‌های ناهمگون مأمون و مبلغانش برای دستکاری در تاریخ‌نگاری این دوره برای تبرئه این عمل فهمید (گوتاس، *تفکر یونانی-فرهنگ عربی*، ۱۳۸۱، ص ۱۰۷).

۲. براتی دشت‌بیاض، *نقش امام رضا(ع) در وحدت ملی و انسجام اسلامی عصر عباسی*، ۱۳۸۶، ص ۸۶.

۳. قیام نصر بن شبث در رقه و اطراف آن در سال ۱۹۸ هـ قیام زیدالنار در عراق، قیام حسن هersh در سال ۱۹۸ هـ در مصر، قیام ابن طباطبا محمدبن ابراهیم در کوفه به کمک نظامی ابوالسرایا در سال ۲۰۰ هـ (طبری، *تاریخ طبری*، ۱۳۸۳، ج ۱۳، ص ۵۶۲۷-۵۶۲۸) خلع مأمون از خلافت توسط عباسیان در بغداد پس از نشر خبر انتصاب امام رضا(ع) به ولایتعهدی ۲۰۱ هـ (همان، ص ۵۶۵۳).

۴. خلع مأمون از خلافت توسط عباسیان در بغداد پس از نشر خبر انتصاب امام رضا(ع) به ولایتعهدی ۲۰۱ هـ (همان).

جدید پیشگیری کنند. یکی از اساسی‌ترین مشکلات خلافت نوپای مأمون، شورش‌هایی بود که به علت گسست سیاسی قدرت، در مناطق مختلف قلمرو خلافت، شکل گرفته بود.^۱ اما جدی‌ترین مشکل عباسیان، حتی پیش از وقایع بغداد و کشته شدن امین، مسأله علویان بود. از بُعد تاریخی، خلافت عباسی بیشترین وحشت را از علویان داشت؛ چراکه آنها یگانه جریانی بودند که توان و امکان اجتماعی و سیاسی تشکیل حکومت و جانشینی بالقوه عباسیان را داشتند و به همین سبب رقیبی جدی برای آنها محسوب می‌شدند. آنان در دوره انتقال قدرت از امویان، فرصت یافته و شبکه عظیمی از یاران خود را در همه سرزمین‌های اسلامی تشکیل داده بودند؛ تشکیلاتی موسوم به «سازمان وکلا» که بالقوه خطری جدی برای عباسیان بود. شورش‌های علوی از سال ۱۹۹ هجری، با آغاز خلافت مأمون شدت بیشتری نیز گرفته بود؛ زیرا ستیز میان امین و مأمون که مدتی دستگاه خلافت را به خود مشغول کرده بود، فرصت مناسبی برای گسترش تبلیغات و انجام فعالیت گروه‌های مختلف شیعی فراهم آورد.^۲ بنابراین، در دوره خلاء قدرت، این شورش‌ها به شدت در حال تکثیر در سراسر امپراتوری اسلامی بود.^۳ از دیگر سو، قیام‌های درون خانوادگی عباسیان علیه تسلط عناصر خراسانی و به دنبال آن، درگیری‌های خونین بر سر خلافت و خلاء قدرت ناشی از قتل امین، مأمون را از حمایت اعضای خاندان عباسی ناامید کرده بود؛ زیرا هرچند مأمون توانسته بود به خلافت برسد، ولی هیچ موفقیتی در جلب اطمینان عموم اعراب به دست نیاورده بود. جریان بغدادی، مأمون را ایرانی‌نژاد و متهم به گذر از خلافت «عربی- هاشمی- عباسی» می‌دانستند و او را در سرکوب امین (که هاشمی و از پدر و مادری عرب بود) به تندروری محکوم می‌کردند.^۴ بنابراین، او ناگزیر بود برای مدیریت بحران‌های به وجود آمده، به سرعت اقدام کند تا در مقابل اقدامات عباسیان و شورش‌های متعدد علویان، که به «بحران اعتبار»^۵ حکومتش منجر شده بود، چاره‌ای

۱. علویان به سرعت بر حجاز (مکه و مدینه)، یمن، کوفه، بصره، واسط و اهواز مسلط شدند و دعوتشان در تمام این مناطق گسترده شد (یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۴۴۴-۴۴۶). تشکیل دولت «ادریسیان» در شمال آفریقا، قیام «حمزه آذرک» رهبر خوارج در سیستان، قیام «بابک خرم‌دین» در آذربایجان و... ضربات سهمگینی بر پیکره خلافت وارد کرده بود.

۲. خواجه سروی و حسینی، تبارشناسی آزاداندیشی در سنت مردم‌سالاری دینی، ۱۳۹۳، ص ۸۷.

۳. منتظر القانم، تاریخ امامت، ۱۳۹۱، ص ۲۲۵.

۴. مرتضی عاملی، زندگی سیاسی امام علی بن موسی الرضا (ع)، ۱۳۷۳، ص ۵۵، ۶۰، ۶۵.

۵. هرگاه یک سیستم نزد ذی‌نفعان از ارزش، پشتوانه عملی و پذیرش عمومی برخوردار باشد، علی‌رغم کاستی‌ها مورد پذیرش باشد، معتبر است؛ البته اختلال جدی در آن سیستم به بحران اعتبار می‌انجامد. و اگرایی در ابعاد شش‌گانه وحدت نخبگان، وحدت فکری، وحدت ساختاری، وحدت بافتاری، هماهنگی ساختار و بافتار، و وحدت ملی موجب تضعیف مشروعیت و بحران اعتبار را در سراسر جامعه و حوزه‌های مختلف آن گسترش می‌دهد (مطهرنیا، چگونگی و انواع بحران‌ها، ۱۴۰۲).

بیاندهد که به شکافت انسجام قدرت حاکمیت و از هم پاشیدن شیرازه خلافت نینجامد.

تفسیر و انطباق: وسعت و پیچیدگی مشکلات قلمرو حکومتی و کنش‌های سیاسی و کارشناسی‌های بغدادیان از یک طرف و قیام‌های سازمان‌یافته علویان از سوی دیگر، باعث شده بود که مأمون نتواند پایه‌های خلافت جدید خود را مستحکم کند و به واسطه این گسست‌ها، خلافت خود را در خطر می‌دید.^۱ پس با هم‌فکری وزیر سیاست‌ورز خود، فضل بن سهل، به فکر بر هم زدن تعادل و توازن نیروها افتاد و تصمیم گرفت «ساختار مرسوم معادله دو طرفه حاکمیت را برهم زند»،^۲ و به واسطه ایجاد این عدم تعادل خودخواسته، معادله‌ای جدید، با شکلی نوین و ساختار شکنانه، این بار به نفع حکومت نوپای خود بسازد.

۴-۵. مرحله چهارم: بهبود

۴-۵-۱. تغییر استراتژی قدرت

«حکومت ... به طور روزافزونی در معرض تهدیدها قرار گرفته بود و ... از جانب وی [مأمون] انجام یک حرکت و یا یک اقدام تند لازم می‌نمود، تا نگذارد بیش از آن، شکافی در ارکان قدرتش بیفتد».^۳ مأمون برای تسلط بر اوضاع و متوازن کردن و شکستن نیروهای متعدد قدرت، دست به اقدامی ساختار شکنانه زد و تلاش کرد نهاد جامعه شیعیان ایران را که همواره در حال رشد و گسترش بودند و با موجودیت خلافت و اندیشه‌های او سازگاری نسبی داشتند، آشتی دهد. مأمون با طرح دوباره شعار «الرضا من آل محمد (ص)»،^۴ که برای عباسیان و شیعیان معنایی تاریخی داشت، می‌کوشید هر دو گروه عباسی و علوی را با خود همراه سازد و جامعه را حول شخصیتی هاشمی و بی‌ارتباط با منازعات عراق و خراسان منسجم نماید. از این‌رو، بهره‌گیری از جایگاه اجتماعی - سیاسی علویان و حضور امام رضا(ع) را ابزاری برای عبور از این بحران خود قرار داد. از دیگر سو، دشمنی دیرین خاندان عباسی با مأمون، از عوامل تأثیرگذار در نزدیک شدن وی به محافل شیعی بود و تلاش او برای نزدیک شدن به امام رضا(ع)،^۵ تاکتیکی سیاسی برای از میدان به در کردن جریان مخالفش در بغداد بود؛ مأمون برای رویارویی با آنها و در پاسخ

۱. عبادی، تحلیل گفتمان مشروعیت دولت عباسی در ولایتعهدی امام رضا(ع) براساس رویکرد گفتمان انتقادی نورمن فوکلاف، ۱۴۰۱، ص ۱۴۸.

۲. اکبری، ضرورت‌های سیاسی در دعوت امام رضا(ع) به خراسان، ۱۳۸۴، ص ۵.

۳. مرتضی عاملی، زندگی سیاسی امام علی بن موسی الرضا(ع)، ۱۳۷۳، ص ۶۸.

۴. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۳، ج ۱۰، ص ۴۵۵۶.

۵. او در این کار با ظرافت خاصی می‌کوشید تا وانمود کند خلوص نیت دارد و از سر اعتقاد به حق علویان و ارادت به امام رضا(ع) به این کار دست زده است. این ظاهر سازی به اندازه‌ای جدی بوده است که بعضی از نویسندگان، مأمون را به عنوان فردی شیعه و یا متمایل به امام شناخته‌اند (بیهقی، تاریخ بیهقی، ۱۳۸۳، ص ۱۵۶؛ سیوطی، تاریخ خلفاء، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۲۶۳).

مبارزه‌جویی و جنگ‌طلبی‌شان،^۱ سلاحی بزرگ‌تر از نزدیکی به علویان نیافت و آن را به کار گرفت!^۲ مأمون با ولایتعهدی امام، هم عباسیان را که در روز حادثه جانب امین را گرفته بودند، تنبیه کرد و هم نقطه مشروعیت و اعتبار نوینی برای خود تعریف نمود.^۳ در حقیقت، نهاد قدرت، که بعد از منازعه بغداد، با چالش جدی «تعلیق مشروعیت» مواجه شده بود، در اصل موضوع وارد کردن امام رضا(ع) به ساختار حکومت و سال‌های بعد از آن، در جهت ترمیم مشروعیت از دست رفته و مدیریت و سیاست‌گذاری آن تلاش می‌کرد.

تفسیر و انطباق: مأمون بر این باور بود که با آوردن امام رضا(ع) به مرو و گماردن ایشان به ولایتعهدی، می‌تواند گرایش عمومی مردم به علویان را به سوی خود هدایت کرده و گامی مهم به سود حکومتش بردارد.^۴ و بدین وسیله الگوی فکری تازه‌ای را در قلمرو خلافت جایگزین کند.^۵ طرح وارد کردن امام رضا(ع) به ساختار قدرت در زمانی شکل گرفت که دولت مأمون در وضعیت بحرانی قرار داشت؛ از این رو، این اقدام به منزله سیاستی تاکتیکی برای برهم زدن معادلات سنتی قدرت عباسی و جلوگیری از فروپاشی حکومت متزلزل او انجام گرفت.

۴-۶. مرحله پنجم: ارزیابی

مأمون که خلافتش دچار کم‌نظیرترین چالش‌های تاریخ دودمان عباسی شده بود، برای برقراری توازن قوا و برهم زدن معادلات سیاسی قدرت، خود را به علویان نزدیک کرد و با تاکتیک ولایتعهدی اجباری امام رضا(ع)، علویان را آرام و جریان‌های درون‌خاندانی عباسی را سرکوب نمود. بررسی مقدمات خلافت مأمون و ساختار قدرت حکومت عباسی، این نکته را تأیید می‌کند که پیش و پیش از تعصبات «عربی- ایرانی»، «منطق ساختاری قدرت» حکومت عباسی موجب بروز بحران میان امین و مأمون بوده و وارد کردن امام رضا(ع) به بدنه قدرت، تلاشی برای رهایی از فشار سیاسی جریان‌های خاندان عباسی و ایجاد گسست در شورش‌های علویان و در نهایت، بازگرداندن اقتدار به حاکمیت بحران‌زده محسوب

۱. اینکه فضل‌بن‌ربیع که بعد از کشته شدن امین در بغداد گم و ناپیدا بود، در میان کسانی هست که با ابراهیم‌بن‌مهدی بیعت می‌کنند، خود تأیید این امر است که جریان بغدادی با گذر از این خلاء و شکست، سعی دارد خود را بازتولید کند.

۲. فضل‌الله، *تحلیلی از زندگانی امام رضا(ع)*، ۱۳۸۲، ص ۱۱۹.

۳. عطاردی قوجانی، *اخبار و آثار حضرت امام رضا(ع)*، ۱۹۹۳م، ص ۷۲.

۴. جعفریان، *از پیدایش اسلام تا ایران اسلامی*، ۱۳۸۷، ص ۲۳۷.

۵. نزدیکی با شیعیان برای برقراری ارتباط یا کم‌رنگ کردن سایر عناصر قدرت، از تاکتیک‌های قدیمی عباسیان بود. چنانچه «مهدی خلیفه عباسی، «بعقوب بن داود» زعمیم شیعیان زیدی را به عنوان وزیر خود منصوب کرده بود» (طبری، *تاریخ طبری*، ۱۳۸۳، ج ۱۲، ص ۵۱۲۵). «به‌نظر می‌رسد تا سال ۱۶۹ هجری که مهدی درگذشت، رابطه بین عباسیان و هواداران علوی همچنان برقرار بود» (حسین، *تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم*، ۱۳۸۶، ص ۶۷).

می‌شود. استراتژی نوینی که مأمون اتخاذ کرد، حاوی دو کارکرد جدی برای وی بود: از یک سو بین هوادارانش (به ویژه علویان خراسان که در قبل و حین نبردهای بغداد جذب کرده بود) «وحدت تألیفی به وجود می‌آورد و از سوی دیگر با طرح نگرش‌ها و آرمان‌هایی در قالب منظومه فکری نو، مبنای نظری و پشتوانه‌ای تنوریک برای مشروعیت وی ایجاد می‌کرد».^۱ این کارکردها، دو هدف عمده مأمون یعنی ایجاد «مرکز ثقل جدید» قدرت و پی‌ریزی «نقطه قوت اجتماعی» نوین حاکمیت را به نتیجه می‌رساند و درست به همین دلایل، امام رضا(ع) را وارد ساختار قدرت نمود. برای مأمون حضور شخص امام و حتی نام ایشان در حاکمیت، کافی بود و می‌توانست با استفاده از نام و اعتبار امام، خلافت خود را تثبیت نماید.

تفسیر و انطباق: از آنجا که علویان مشروعیت حاکمیت را در نسل فاطمه(س) می‌دانستند، بنابراین، با سپردن ولایتعهدی به امام رضا(ع)، به‌زعم مأمون مشکل اصلی علویان با خلافتش حل می‌شد و خیالش را از بابت قیام‌ها و شورش‌های علویان (دست‌کم در کوتاه مدت و تا تثبیت بنیان‌های قدرتش) راحت می‌کرد. برای همین بود که به هر طریق ممکن، در گوشه و کنار قلمرو حاکمیتش خطبه به نام امام خواند، سکه زد و به آفاق نوشت^۲ تا مردم بدانند که پیشوای علویان، مقام ولایتعهدی او را پذیرفته و اکنون موافق حکومت عباسیان و خلافت شخص مأمون است. بدین ترتیب، استراتژی مأمون توانست پایه‌های حکومت وی را تثبیت کند و خلافت وی را از دل بحران‌های متعدد به سلامت عبور دهد. او توانست حتی علی‌رغم به شهادت رساندن امام(ع)، بحران‌های حاکمیت خود را به خوبی مدیریت نماید؛ هم بر شورش‌های سازمان‌یافته علویان و هم بر تحرکات و اقدامات تفرقه‌افکنانه عباسیان بغدادی فایق آید و دو دهه به حکومتش ادامه دهد.

۵. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف بررسی ابعاد مختلف بحران‌های حکومت عباسی، پیش‌زمینه‌ها و بستر وقایع و رویدادها و اتفاقات را در قبل و مقارن قدرت گرفتن مأمون، تحت سه فراز اصلی «بحران‌های موجود در ساختار قدرت»، «بحران در هویت قدرت» و «تغییر استراتژی قدرت»، تفسیر و پس از تحلیل تطبیقی حوادث دوره تاریخی مورد بحث، با مراحل پنج‌گانه مدل مدیریت بحران می‌تروف، این نکته را تأیید کرد که بحران‌های ساختاری موجود در متن و بطن حکومت عباسی، دیگر بار در ماجرای امین و مأمون بروز کرد و موجب عمیق‌تر شدن شکاف‌ها و شعله‌ورتر شدن آتش زیر خاکستر اختلافات درون‌خاناندانی عباسیان شد و در نهایت به جنگ عربان دو جریان اصلی درون قدرت انجامید و مشروعیت خلافت را

۱. ناظمیان‌فرد، واکاوی کاربرد رنگ سیاه در میان عباسیان، ۱۳۹۰، ص ۱۳۸.

۲. «... در این سال، علی‌بن‌موسی(ع) را ولی عهد مسلمانان کرد و خلیفه از پی خویشتن... و این را به آفاق نوشت» (طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۳، ج ۱۳، ص ۵۶۵۹).

متزلزل کرد. پژوهش حاضر، این نکته را نیز تأیید کرد که مأمون با طرح انتقال حکومت به علویان و ولایتعهدی امام رضا(ع) تصمیمی استراتژیک و کاملاً آگاهانه اتخاذ کرد و با تغییر استراتژی معمول قدرت، توانست حکومت خود را از خطر تزلزل و اضمحلال و فروپاشی نجات دهد. این اقدام مأمون، نه یک توطئه و دسیسه سیاسی و حکومتی، که تدبیری ساختارشکنانه و غیرمرسوم در الگوی حاکمیت بود که براساس نیازهای سیاسی و اجتماعی آن زمانه پرآشوب، طراحی و اجرا شد.

منابع

- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۷۵). *مقدمه ابن خلدون*. ترجمه محمدپروین گنابادی. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۳). *تاریخ کامل*. ترجمه حسین روحانی. تهران: اساطیر، ج ۸.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۹۹۰ م). *البدایه و النهایه*. بیروت: مکتبه المعارف الاسلامیه، ج ۱۰.
- احمدی منش، محمد (۱۳۹۷). *فراز و فرود عباسیان (پژوهشی در ساختار و تحول ایدئولوژی، اقتصاد و نهاد نظامی)*. تهران: سمت.
- اکبری، امیر (۱۳۸۴). *ضرورت‌های سیاسی در دعوت امام رضا(ع) به خراسان*. مشکوه شماره ۸۹، ص ۳۱-۴۵.
- باسورث، ادموند کلیفورد (۱۳۷۷). *تاریخ سیستان (از آمدن تازیان تا برآمدن دولت صفاریان)*. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.
- براتی دشت‌بیاض، بهمن (۱۳۸۶). *نقش امام رضا(ع) در وحدت ملی و انسجام اسلامی عصر عباسی*. *تاریخ پژوهی*، شماره ۳۲-۳۳، ص ۷۳-۹۲.
- بلعمی، ابوعلی محمد (۱۳۷۳). *تاریخنامه طبری (منسوب به بلعمی)*. مصحح محمد روشن. تهران: نشر البرز.
- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۸۳). *تاریخ بیهقی*. تصحیح علی اکبر فیاض. به اهتمام محمدجواد یاحقی. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- تابلی، حمید و همکاران (۱۳۹۱). *بررسی مدل‌های مدیریت بحران در رمان دا. ادبیات پایداری*، ۳ (۵-۶)، ص ۷۷-۱۰۴.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۷). *از پیدایش اسلام تا ایران اسلامی*. تهران: کانون اندیشه جوان.
- جهشپاری، محمدبن عبدوس (۱۳۸۴). *کتاب الوزراء و الکتاب*. براساس تحقیقات مصطفی السقاء. ترجمه ابوالفضل طباطبائی. تهران: بنگاه ترجمه نشر کتاب.
- حبی، محمدباقر (۱۳۸۵). *مبانی روانشناسی در مهندسی فرهنگی*. در: مجموعه مقالات اولین همایش ملی مهندسی فرهنگی؛ روابط عمومی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۴۱-۴۶.
- حسین، جاسم (۱۳۸۶). *تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم*. ترجمه سید محمدتقی آیت‌اللهی. تهران: امیرکبیر.
- خواجهمسروی، غلامرضا؛ حسینی، سید جواد (۱۳۹۳). *تبارشناسی آزاداندیشی در سنت مردم‌سالاری دینی*. فرهنگ رضوی، شماره ۸، ص ۷۹-۱۰۴.
- دانیل، آلتون (۱۳۸۹). *تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در آغاز حکومت عباسیان*. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- رضائیان، علی (۱۴۰۰). *مبانی سازمان و مدیریت*. تهران: سمت.
- سیوطی، جلال‌الدین (۱۳۹۴). *تاریخ خلفاء*. عبدالکریم ارشد. تهران: نشر احسان، ج ۱.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۸۳). *تاریخ طبری*. ترجمه محمد پاینده. تهران: اساطیر، ج ۱۳، ۱۲، ۱۰.
- طقوش، محمد (۱۳۸۵). *دولت عباسیان*. ترجمه حجت‌الله جودتی؛ با اضافاتی از رسول جعفریان. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ظریفیان شفیعی، غلامرضا؛ صیامیان گرجی، زهیر (۱۳۸۸). *تحلیلی بر الگوی عمل‌نخبگان در ماجرای امین و مأمون*. *پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ*، ۱ (۲)، ص ۱۳۳-۱۷۱.

- عبادی، احد (۱۴۰۰). آسیب‌شناسی حیات سیاسی و اجتماعی اهل بیت (ع) در تاریخ‌نگاری طبری. سیره پژوهی اهل بیت، ۱۲(۷)، ص ۴۷-۶۲.
- عبادی، احد (۱۴۰۱). تحلیل گفتمان مشروعیت دولت عباسی در ولایتعهدی امام رضا(ع) براساس رویکرد گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف. تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۱۳(۴۷)، ص ۱۴۱-۱۶۰.
- عطاردی قوچانی، عزیزالله (۱۹۹۳م). مسند الامام الرضا. بیروت: دارالصفوه.
- عمید، حسن (۱۳۸۹). فرهنگ فارسی. ویراستار عزیزالله علی‌زاده. تهران: راه رشد.
- فرای، رن. (۱۳۶۳). تاریخ ایران «کمبریج». ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.
- فضل‌الله، سیدجواد (۱۳۸۲). تحلیلی از زندگانی امام رضا(ع). ترجمه سید محمدصادق عارف. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- فیرحی، داود (۱۳۸۵). تاریخ تحول دولت در اسلام. قم: دانشگاه مفید.
- قاسمی، لیلا (۱۳۹۹). کنترل منابع انسانی در بحران کووید ۱۹ در سازمان‌های دولتی. مطالعات مدیریت و کارآفرینی، شماره ۳۴، ص ۱۵۱-۱۶۳.
- گوتاس، دیمیتری (۱۳۸۱). تفکر یونانی - فرهنگ عربی (نهضت ترجمه کتاب‌های یونانی به عربی در بغداد و جامعه آغازین عباسی). ترجمه محمدسعید حنایی کاشانی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- مرتضی عاملی، سید جعفر (۱۳۷۳). زندگی سیاسی امام علی بن موسی رضا(ع). ترجمه خلیل خلیلیان. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۲). مروج الذهب و معادن الجواهر. ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۲.
- مطهرنیا، مهدی (۱۴۰۲). چگونگی و انواع بحران‌ها. وبگاه جامعه‌شناسان جوان. قابل دسترس در: <https://scirp.org/reference/referencesspapers?referenceid=1934026>
- مفتخری، حسین؛ زمانی، حسین (۱۳۸۴). تاریخ ایران از ورود مسلمانان تا پایان طاهریان. تهران: سمت.
- مقدسی، مطهرین طاهر (۱۳۷۴). آفرینش و تاریخ. ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: نشر آگه.
- منتظرالقائم، اصغر (۱۳۹۱). تاریخ امامت. قم: نشر معارف.
- میتروف، یان (۱۳۹۳). رهبری بحران؛ برنامه‌ریزی برای غیرقابل پیش‌بینی‌ها. ترجمه سعید خیاط مقدم و علی دهقان نیری. تهران: رسا.
- میتروف، یان (۱۳۹۶). مدیریت بحران؛ غلبه بر سردرگمی. ترجمه: قاضی حسن. مدیریت بحران، ۸(۳۱)، ص ۱۶۴-۱۶۷.
- ناظمیان‌فرد، علی (۱۳۹۰). واکاوای کاربرد رنگ سیاه در میان عباسیان. مطالعات تاریخ فرهنگی، ۲(۷)، ص ۱۳۷-۱۵۶.
- نرشخی، محمدبن جعفر (۱۳۶۳). تاریخ بخارا. ترجمه ابونصرالقبایوی؛ تلخیص محمدبن زفر بن محمد، تصحیح مدرس رضوی. تهران: توس.
- نصراللهی، اکبر (۱۳۸۹). مدیریت پوشش خبری بحران در رسانه‌های حرفه‌ای. تهران: دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌های وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- یعقوبی، احمدبن اسحاق (۱۳۸۲). تاریخ یعقوبی. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۲.